

ОДЕСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ

Ямкова Оксана Олександрівна

УДК 343.244-053.6

**ПРИМУСОВІ ЗАХОДИ ВИХОВНОГО ХАРАКТЕРУ:
ПРАВОВА ПРИРОДА І ВИДИ**

**12.00.08 – кримінальне право і криминологія;
кримінально-виконавче право**

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Одеса - 2004

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі кримінального права Одеської національної юридичної академії Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник: кандидат юридичних наук, доцент
МИРОШНИЧЕНКО Наталя Анатоліївна,
Одеська національна юридична академія,
декан судово-прокурорського факультету

Офіційні опоненти: доктор юридичних наук, професор
ТУЗОВ Анатолій Павлович,
Національний технічний університет України
“КПІ”, декан факультету права.

кандидат юридичних наук, доцент
ЗАГОРОДНЮК Світлана Олегівна,
Одеський юридичний інститут
Національного університету внутрішніх справ,
доцент кафедри кримінального права і кримінології

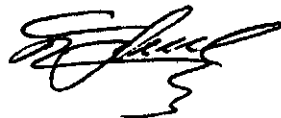
Провідна установа: Київський національний університет
імені Тараса Шевченка, кафедра кримінального
права і кримінології (м. Київ).

Захист відбудеться “2” квітня 2004 р. о 10.00 годині на
засіданні спеціалізованої вченої ради Д 41.086.01 Одеської національної
юридичної академії Міністерства освіти і науки України за адресою:
65009, м. Одеса, вул. Піонерська, 2.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Одеської національної
юридичної академії Міністерства освіти і науки України за адресою:
65009, м. Одеса, вул. Піонерська, 2.

Автореферат розісланий “18” лютого 2004 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Л. Р. Біла

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Проблема злочинності неповнолітніх постійно привертає до себе особливу увагу вчених і практиків. Тому, однією з найважливіших задач вітчизняної юридичної науки є розробка правових заходів і створення юридичного поля, що визначало б якість і ефективність протидії злочинності неповнолітніх. У зв'язку з цим примусові заходи виховного характеру, застосовувані до неповнолітніх, які вчинили суспільно небезпечне діяння, являють собою в сучасних умовах одну з необхідних ланок системи заходів протидії злочинності неповнолітніх.

Якість і ефективність протидії злочинності неповнолітніх розглядається як один з напрямків кримінальної політики нашої держави. В її основі – усунення причин і умов, що формують спрямованість протиправних дій; припинення злочинної діяльності неповнолітніх; включення до позитивної соціальної діяльності тих, хто вже вчинив злочин та ін.

Так, у період з 1997 до 2003 року кількість злочинів, вчинених неповнолітніми або за їх участю в Україні, знизилася з 40051 злочину, вчинених у 1997 році, до 32335 злочинів у 2002 році. При цьому, збільшилася кількість неповнолітніх, які вчинили злочини, з 21396 осіб у 1997 році до 26611 осіб у 2002 році, тому що значна кількість суспільно небезпечних діянь вчинена підлітками в групах.

На загальному фоні збільшення кількості неповнолітніх, що взяли участь у вчиненні злочинів, знизилася кількість підлітків, які вчинили суспільно небезпечні діяння до досягнення віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність – з 5479 осіб у 1997 році до 3759 осіб у 2002 році. До таких осіб, які не досягли віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, і які вчинили суспільно небезпечні діяння, що підпадають під ознаки діянь, передбачених Особливою частиною КК України, застосовувалися примусові заходи виховного характеру.

Гармонічне включення примусових заходів виховного характеру, застосовуваних до неповнолітніх, в теорію і практику правозастосовчих відносин в цілому є однією з актуальних задач управління процесами громадського життя в специфічній сфері попередження молодіжної злочинності. Тому в процесі протидії злочинності неповнолітніх не можна ні перебільшувати, ні зменшувати значення примусових заходів виховного характеру, щодо інших кримінально-правових інститутів, як це іноді буває.

Очевидним є те, що система кримінально-правового впливу на неповнолітніх злочинців вимагає компромісного рішення. Необхідність виділення спеціальних норм стосовно кримінальної відповідальності неповнолітніх обумовлена принципами справедливості, гуманізму, економії заходів кримінальної репресії. Тому часто стосовно неповнолітнього

достатніми є примусові заходи виховного характеру, які застосовуються до нього у відповідності до ст. ст. 97, 105 КК України, ст. ст. 7³, 9 КПК України, та носять державно-примусовий характер. Такі заходи не є кримінальним покаранням, істотно відрізняються від нього й одночасно пов'язані з певними обмеженнями і позбавленнями для особи, до якої застосовуються.

Інтеграція України в міжнародне співтовариство неможлива без приведення національного законодавства у відповідність до загальноєвропейських міжнародних стандартів, що закріплені в міжнародно-правових актах і стосуються застосування до неповнолітніх заходів кримінально-правового примусу, у тому числі примусових заходів виховного характеру.

Це стає особливо важливим у даний час при загальному зростанні кількості неповнолітніх, які вчинили злочини.

Криміногенна ситуація, що склалася в Україні поряд із загальними соціальними причинами, пояснюється зниженням активності правоохоронних органів, недостатньо глибоким аналізом досліджуваного питання працівниками правоохоронних органів, у тому числі невиконанням ними вимог закону.

У дослідженні використовувалися роботи таких вчених, як: П.П. Андрушко, М.М. Бабасєв, Л.В. Багрій-Шахматов, Є.В. Благов, Т.С. Барило, В.М. Бурдін, В.О. Глушков, Є.Г. Горбатовська, Н.І. Гуковська, А.І. Долгова, Л.Л. Канєвський, В.П. Кашєнов, О.М. Костєнко, М.Й. Коржанський, Л.М. Кривочєнко, В.М. Кудрявцєв, П.С. Матишевський, Ю.Б. Мєльнїкова, Г.М. Миньковський, А.А. Музика, В.О. Навроцький, Є.Л. Стрєльцов, А.А. Пінаєв, А.П. Тузов, О.А. Чуваков, Я.М. Шевченко, Н.В. Шость, Ф.П. Фурсов, А.Є. Якубов, С.С. Яценко та інших дослідників. Відзначаючи значний внесок указаних авторів у вирішення проблем кримінальної відповідальності неповнолітніх, застосування до них кримінально-правових та інших заходів впливу, слід зазначити, що на сучасному етапі окремі питання правової природи і видів примусових заходів виховного характеру залишаються недостатньо досліджуваними або недослідженими взагалі.

Викладене свідчить про актуальність проведеного дослідження, що вимагає комплексного підходу до вирішення поставлених проблем з метою розробки ефективної системи заходів кримінально-правового впливу на неповнолітніх злочинців.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Проведене дослідження виконане на кафедрі кримінального права ОНЮА в рамках досліджень, які проводить кафедра за темою "Забезпечення соціальної справедливості нормами кримінального права" в межах виконання планів науково-дослідної роботи на 2001-2005 роки, які є складовою частиною відповідного плану науково-дослідної роботи Одеської національної

юридичної академії “Правові проблеми становлення і розвитку сучасної Української держави” (державний реєстраційний номер 0101U001195).

Окремі пропозиції щодо удосконалення чинного КК України враховують положення Державної програми з попередження злочинності до 2005 року, а також Національної програми “Діти України”, затвердженої Указом Президента України від 18 січня 1996 року.

Мета і задачі дослідження. Дисертаційне дослідження присвячене комплексному вирішенню питань, пов'язаних з визначенням правової природи примусових заходів виховного характеру; особливостями застосування до неповнолітніх примусових заходів виховного характеру у зв'язку із звільненням від кримінальної відповідальності та покарання як заходів кримінально-правового примусу й у ряді випадків як самостійної форми реалізації кримінальної відповідальності неповнолітніх; специфікою застосування примусових заходів виховного характеру як заходів соціального захисту суспільства від протиправних посягань осіб, які не досягли віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, і вчинили суспільно небезпечні діяння, що підпадають під ознаки діянь, передбачених Особливою частиною КК України; розробкою на цій основі пропозицій по удосконаленню норм чинного КК України, що стосуються особливостей кримінальної відповідальності неповнолітніх, з урахуванням національного досвіду, судової практики, досвіду інших держав, а також міжнародних стандартів у сфері охорони прав неповнолітніх. Враховуючи наведене, були поставлені такі завдання:

- дослідити правову природу примусових заходів виховного характеру;
- провести порівняльний ретроспективний аналіз кримінально-правових норм, що стосуються особливостей звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності та покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру;
- обґрунтувати доцільність закріплення в самостійній нормі КК України положення відносно застосування примусових заходів виховного характеру як заходів соціального захисту суспільства від протиправних посягань до осіб, які досягли одинадцятирічного віку, але до досягнення віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, вчинили суспільно небезпечні діяння, що підпадають під ознаки діянь, передбачених Особливою частиною КК України;
- розробити й обґрунтувати пропозиції щодо удосконалення кримінального законодавства України щодо застосування до неповнолітніх примусових заходів виховного характеру.

Об'єктом дослідження є правова природа і види примусових заходів виховного характеру, особливості і проблеми їх правозастосування до неповнолітніх.

Предметом дослідження є чинне законодавство України, практика його застосування, кримінально-правові норми законодавчих актів Російської імперії XIX і XX ст. ст., СРСР і УРСР, чинне кримінальне законодавство окремих зарубіжних держав, статистичні дані, а також система наукових поглядів із досліджуваних проблем.

Методи дослідження. Методологічною основою дослідження та його теоретичною базою є прийняті сучасною правовою наукою загальнонаукові методи пізнання, що засновані на визнанні загальнолюдських цінностей як пріоритету будь-якого наукового дослідження. В основу дисертації покладений діалектичний метод дослідження правових явищ.

Спеціальними методами дослідження, використаними в дисертації, є: метод системного аналізу правових норм, який використовувався, зокрема, у процесі порівняння загальних і спеціальних норм, при порівняльному аналізі примусових заходів виховного характеру з іншими видами звільнення від кримінальної відповідальності та покарання; історико-правовий метод - як можливість показати розвиток законодавства про кримінальну відповідальність неповнолітніх, становлення інституту примусових заходів виховного характеру, а також визначити пріоритетні напрямки його розвитку в майбутньому; порівняльно-правовий метод, застосовувався в процесі порівняння КК України з кримінальним законодавством зарубіжних держав, що дало можливість внести конкретні пропозиції по удосконаленню чинного КК України; статистичний метод забезпечив обґрунтування теоретичних положень роботи даними судової статистики й іншої статистичної інформації; соціологічний метод - для проведення опрацювання даних роботи правоохоронних органів.

Науково-теоретичною базою дослідження стали праці вчених, в яких аналізуються проблеми кримінальної відповідальності неповнолітніх, застосування до неповнолітніх примусових заходів виховного характеру, опубліковані результати кримінологічних, соціологічних і психологічних досліджень, законодавчі акти XIX-XX ст. ст., кримінальне законодавство окремих зарубіжних держав.

Наукова новизна одержаних результатів дисертації полягає в тому, що вперше в Україні після прийняття чинного КК України проведено комплексне наукове дослідження правової природи примусових заходів виховного характеру і проблем застосування примусових заходів виховного характеру у зв'язку із звільненням неповнолітніх від кримінальної відповідальності та покарання з урахуванням вітчизняного й іноземного досвіду. Тому наукова новизна визначається сучасною постановкою проблеми. Водночас проаналізовано відповідність положень чинного КК України міжнародним стандартам у сфері охорони прав неповнолітніх.

У дисертації обґрунтовується низка нових концептуальних у науковому плані

та важливих для практики понять, положень і висновків, одержаних особисто здобувачем, що дозволяє на захист винести такі конкретизовані положення:

- проаналізовано нове законодавство про кримінальну відповідальність і правові основи застосування примусових заходів виховного характеру у зв'язку із звільненням від відповідальності та покарання неповнолітніх;
- вперше на сучасному етапі вітчизняної науки кримінального права зроблено висновок про те, що примусові заходи виховного характеру є самостійним інститутом у кримінальному праві;
- вперше визначено авторське розуміння примусових заходів виховного характеру та особливості їх застосування як заходів кримінально-правового примусу, що виступають у ряді випадків як самостійна форма реалізації кримінальної відповідальності неповнолітніх або як захід соціального захисту суспільства від протиправних посягань малолітніх;
- вперше аргументовано необхідність виділення в окрему норму КК України положень щодо застосування примусових заходів виховного характеру як форми соціального захисту суспільства від протиправних посягань щодо осіб, які не досягли віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, і які вчинили суспільно небезпечні діяння, що підпадають під ознаки діянь, передбачених Особливою частиною КК України;
- вперше в науці кримінального права України розроблено пропозиції щодо необхідності нової систематизації норм КК України, яка передбачала б застосування особливого виду заходів кримінально-правового примусу - примусових заходів виховного характеру у зв'язку із звільненням неповнолітніх від кримінальної відповідальності та покарання;
- обґрунтовується пропозиція про внесення змін до кримінально-процесуального законодавства щодо застосування ст. 105 КК України на підставі обвинувального вироку суду;
- по-новому сформульовані пропозиції щодо необхідності подальшої диференціації видів примусових заходів виховного характеру, застосовуваних до неповнолітніх;
- обґрунтовано положення про необхідність створення гнучкої системи заходів реагування на поведінку неповнолітнього, який ухиляється від застосовуваних до нього примусових заходів виховного характеру.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що висновки і пропозиції, які містяться в дисертації, можуть бути використані для подальшого удосконалення кримінального і кримінально-процесуального законодавства, що стосується специфічного виду заходів кримінально-правового примусу – примусових заходів виховного характеру, застосування їх до неповнолітнього при звільненні від кримінальної відповідальності та покарання, сприяння

удосконаленню судової практики при розгляді цієї категорії справ. Матеріали дисертаційного дослідження можуть бути корисними для подальших наукових розробок цієї проблематики, у практичній діяльності, а також при викладанні відповідного розділу курсу кримінального права України.

Апробація результатів дисертації. Наукові результати дисертації обговорювалися на Всеукраїнській науково-практичній конференції, присвяченій 55-й річниці розгрому фашизму і 135-річчю з дня заснування Одеського державного університету (Миколаїв, травень 2000 р.), на 5-й (57-й) звітній науковій конференції професорсько-викладацького складу і аспірантів Одеської національної юридичної академії (Одеса, квітень 2002 р.), на 6-й науковій конференції професорсько-викладацького складу і аспірантів Одеської національної юридичної академії (Одеса, квітень 2003 р.), на координаційних нарадах працівників правоохоронних органів, органів місцевого самоврядування, судів Миколаївської області (м. Миколаїв, січень 1999 р., січень 2001 р.).

Публікації. За темою дисертаційного дослідження опубліковано чотири наукових статті, три з яких – у фахових виданнях та збірниках наукових праць, перелік яких затверджено ВАК України.

Структура роботи. Дисертація складається із вступу, трьох розділів, що включають сім підрозділів, висновку, списку використаних джерел і додатків. Загальний обсяг дисертації – 197 сторінок, список використаних джерел викладений на 16 сторінках (165 найменувань), додатки складають 37 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обґрунтовується вибір теми дисертації, її актуальність, розкриваються зміст і стан наукової розробки проблеми, визначено мету і проблеми дослідження, сформульовані поняття, положення і рекомендації, винесені на захист, що визначають наукову новизну дисертації, визначається теоретична і практична значимість результатів наукової праці, а також характеризується зв'язок роботи з науковими програмами.

Перший розділ “Становлення інституту примусових заходів виховного характеру, роль і задачі” складається з двох підрозділів.

У підрозділі 1.1. “Становлення інституту примусових заходів виховного характеру” розкривається історичний шлях розвитку видів примусових заходів, що застосовуються до неповнолітніх від заходів медико-педагогічного впливу до примусових заходів виховного характеру шляхом звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності або заміни ними заходів покарання. Порівняльно-історичний аналіз окремих правових систем різних держав у частині застосування до неповнолітніх примусових виховних заходів дозволив зробити деякі проміжні висновки, які стосуються того, що: поняття

застосування примусових виховних заходів у зв'язку із звільненням від кримінальної відповідальності та покарання у різних правових системах ставиться у залежність від ступеня суспільної небезпеки вчиненого злочину, мотивів і ступеня участі неповнолітнього у його вчиненні, особистості неповнолітнього, умов його життя, відношення до вчиненого; констатується відсутність у всіх досліджуваних правових системах єдиного віку кримінальної відповідальності неповнолітніх, уніфікованого переліку видів примусових і виховних заходів, ієрархічної системи видів примусових виховних заходів; просліджується наявність лінгвістичної і правової “розмитості” визначення примусових виховних заходів, застосовуваних до неповнолітніх.

Досліджується також становлення інституту примусових заходів виховного характеру в Україні. Наприклад, чітко визначена медико-психологічна і педагогічна спрямованість діяльності комісій зі справ неповнолітніх у період з 1917 до 1950-х років, до компетенції яких входило вирішення питань, пов'язаних із звільненням неповнолітніх від кримінальної відповідальності із застосуванням медико-педагогічних заходів. У зв'язку з цим з початку 60-х рр. ХХ ст. і до грудня 1993 року відбулася докорінна реорганізація діючої системи у справах неповнолітніх і знову створені комісії по справах неповнолітніх уже застосовували до неповнолітніх різні заходи впливу, які за своєю природою були державним примусом, однак за своїм походженням і суб'єктом їх застосування мали виховний, педагогічний характер. Потім на підставі внесених до КК України (КК 1960 року) змін, примусові заходи виховного характеру як заходи кримінально-правового примусу стали застосовуватися до неповнолітніх тільки судом і у випадку можливості досягнення мети виправлення останніх без застосування кримінального покарання, а також до малолітніх, які не досягли віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, та вчинили суспільно небезпечні діяння, передбачені КК України. У ч. 3 ст. 10, ст. 11 КК України (КК 1960 р.) було визначено підстави й умови застосування до неповнолітніх специфічного кримінально-правового заходу у вигляді примусових заходів виховного характеру, а також викладено вичерпний перелік видів примусових заходів виховного характеру. Тому відзначається, що законодавець на різних етапах історії України, вирішуючи проблеми протидії злочинності неповнолітніх, дійшов обґрунтованого висновку про необхідність закріплення в КК України примусових заходів виховного характеру як кримінально-правового інституту. В результаті правового врегулювання законодавцем питань застосування примусових заходів виховного характеру до неповнолітніх, на сучасному етапі виникла потреба у визначенні поняття, правової природи, задач і ролі примусових заходів виховного характеру, підстав та умов їх застосування.

У підрозділі 1.2. “Задачі і роль примусових заходів виховного характеру,

застосовуваних до неповнолітніх” визначено, що метою примусових заходів виховного характеру, застосовуваних до неповнолітніх, є: припинення злочинної діяльності підлітків і залучення їх до позитивної соціальної діяльності, в тому числі і шляхом усунення причин і умов, що формують протиправні дії; виправлення неповнолітнього за допомогою примусових заходів виховного характеру, а також попередження вчинення нових злочинів з боку підлітка та інших осіб.

Виходячи з міжнародних стандартів, правове виховання шляхом застосування примусових заходів виховного характеру повинно бути пропорційним впливові на середовище й особистість відповідно до реальної необхідності. Тому вказується на те, що роль застосовуваних до неповнолітніх примусових заходів виховного характеру полягає, насамперед, в урахуванні сукупності соціальних процесів і явищ, за допомогою яких держава впливає на стан злочинності серед неповнолітніх.

У зв'язку з цим, вважаємо, що черговими задачами примусових заходів виховного характеру є забезпечення справедливості при їхньому застосуванні до неповнолітніх у системі заходів протидії злочинності, здійснюваних правоохоронними і державними органами з припинення протиправної діяльності, а також усунення причин, які породжують правопорушення серед неповнолітніх.

У профілактиці і протидії злочинності неповнолітніх, застосування примусових заходів виховного характеру має чітке юридичне обґрунтування, і є, на наш погляд, найбільш дієвим заходом, оскільки поєднує у собі мінімум державного примусу і максимум заходів, спрямованих на виправлення особистості правопорушника.

Другий розділ “Правова природа примусових заходів виховного характеру, підстави та умови їх застосування” присвячений розкриттю правової природи, поняття примусових заходів виховного характеру, визначенню підстав та умов їх застосування до неповнолітнього, а також складена порівняльна характеристика специфічного виду звільнення від кримінальної відповідальності та покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру із загальними видами звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності та покарання.

У підрозділі 2.1. “Підстави та умови застосування примусових заходів виховного характеру до неповнолітніх” визначається специфіка застосування примусових заходів виховного характеру до неповнолітніх, виходячи з віку кримінальної відповідальності, фізіологічного, біологічного і психологічного розвитку підлітків, рівня усвідомлення ними протиправності посягання на правовідносини, які охороняються кримінальним законом. Розкриваються підстави й умови застосування судом примусових заходів виховного

характеру, які чітко визначені законодавцем у ст. 97 КК України і ч. 1 ст. 105 КК України, та підрозділяються на три види: 1) що застосовуються до особи, яка досягла одинадцятирічного віку, але до досягнення віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, вчинила суспільно небезпечне діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого Особливою частиною КК України, незалежно від ступеня його тяжкості; 2) що застосовуються до неповнолітнього, який досяг віку кримінальної відповідальності та вчинив вперше злочин невеликої тяжкості, у разі звільнення його від кримінальної відповідальності; 3) що застосовуються до неповнолітнього, який досяг віку кримінальної відповідальності та вчинив злочин середньої тяжкості, із звільненням його від покарання. При цьому, у другому й третьому випадках необхідно, щоб дані про особу і поведінку неповнолітнього свідчили про можливість його виправлення без застосування покарання на підставі застосованих до нього примусових заходів виховного характеру. Але у всіх випадках підставою для їхнього застосування є: вчинення суспільно небезпечного діяння неповнолітнім (малолітнім), а також акт судового органу.

У підрозділі 2.2. “Правова природа примусових заходів виховного характеру” вказується на те, що застосування примусових заходів виховного характеру до неповнолітніх – це належне реагування на вчинений злочин і прийняття до винної неповнолітньої особи передбачених кримінальним законом заходів примусу, тобто правозастосувальні дії компетентних органів стосовно винного у злочині. Примусові заходи виховного характеру як заходи реагування і примусу пов’язані, насамперед, з інститутом звільнення від кримінальної відповідальності та покарання. Оскільки ці способи реагування і примусу передбачені кримінальним законом, то вони є кримінально-правовим інститутом.

Стверджується, що примусові заходи виховного характеру є самостійним інститутом у кримінальному праві й утворюють собою відособлену усередині зазначеної галузі права групу юридичних норм, об’єднаних конкретною спільністю ознак регульованого ними типу відносин (Розділ XV КК України).

Сформульовано, що примусові заходи виховного характеру – це захід державного примусу, який застосовується судом у постанові, ухвалі або вирокі до неповнолітньої особи за вчинення злочину невеликої або середньої тяжкості, на підставах та умовах, визначених у кримінальному законі, незалежно від бажання винного, й у разі його звільнення від кримінальної відповідальності та покарання.

Примусові заходи виховного характеру, у випадку звільнення неповнолітніх осіб від кримінальної відповідальності та покарання, є заходами кримінально-правового примусу та мають соціальний і юридичний зміст. Правове регулювання їх застосування здійснюється кримінальним

законодавством. Фактичною підставою для їхнього застосування є вчинення суспільно небезпечного діяння неповнолітнім, а безпосередньою правовою підставою для реалізації цих заходів є акт судового органу. Природа примусових заходів виховного характеру як заходів кримінально-правового примусу, призначуваних відповідно до ч. 1 ст. 105 КК України, полягає також в їхньому значенні як особливій форми реалізації кримінальної відповідальності, оскільки вважаємо, що у разі звільнення неповнолітніх від покарання суд застосовує ці заходи при постановленні обвинувального вироку. Застосування і виконання примусових заходів виховного характеру поєднується з різного роду обмеженнями, що спричиняють особам певних позбавлень, метою яких є виправлення неповнолітніх осіб. Відмінність примусових заходів виховного характеру від покарання полягає в тому, що вони не тягнуть за собою судимості. Обсяг їхніх карних обмежень значно менший, ніж у покарання.

Застосування примусових заходів виховного характеру при звільненні неповнолітньої особи від кримінальної відповідальності та покарання не треба плутати із застосуванням виховних заходів до осіб, які досягли одинадцяти років, але до досягнення віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, вчинили суспільно небезпечні діяння, що підпадають під ознаки діянь, передбачених Особливою частиною КК України. У цьому випадку кримінальна відповідальність не настає тому, що відсутній її суб'єкт, у зв'язку з чим не повинно бути і звільнення від неї із застосуванням заходів кримінально-правового примусу, а повинна йти мова про спеціальний вид впливу. Цим видом впливу є примусові заходи виховного характеру, які у разі їх застосування судом (у постанові або ухвалі) до осіб, які досягли одинадцяти років, але до досягнення віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, вчинили суспільно небезпечні діяння, що підпадають під ознаки діянь, передбачених Особливою частиною КК України, незалежно от бажання останніх, реалізуються у формі соціального захисту суспільства від протиправних посягань неповнолітніх осіб. Але у всіх розглянутих випадках заходи виховного характеру застосовуються примусово.

Визначаються такі вихідні положення: примусові заходи виховного характеру, які застосовуються судом безпосередньо до неповнолітніх, необхідно трактувати як заходи, що забезпечують досягнення тих же цілей, що і кримінальне покарання, але менш суворими засобами; ці заходи мають стадії призначення та виконання; у процесі виконання примусових заходів виховного характеру визначаються права й обов'язки осіб, які беруть участь у виконанні цих заходів, осіб, до яких вони застосовуються і т. ін.

Стверджується, що примусові заходи виховного характеру здійснюються в межах правовідносин, що виникають на підставі кримінально значимих юридичних фактів, тягнуть для винного певні моральні і правові наслідки, забезпечуються як суспільним впливом, так і державним примусом.

У підрозділі 2.3. “Примусові заходи виховного характеру в порівняльній характеристиці з іншими видами звільнення від кримінальної відповідальності та покарання” вказується на те, що до неповнолітнього можуть бути застосовані як загальні види звільнення від кримінальної відповідальності та покарання, так і спеціальний вид звільнення від кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх.

Проаналізувавши загальні види звільнення від кримінальної відповідальності у порівняльній характеристиці зі специфічним видом, констатується, що, по-перше, усі види звільнення від кримінальної відповідальності можуть застосовуватися до неповнолітніх осіб, що досягли віку кримінальної відповідальності і вчинили вперше злочин, що відноситься до невеликої тяжкості; по-друге, у кожному випадку при розгляді судом питання про можливість звільнення особи від кримінальної відповідальності встановлюється сам факт вчинення особою злочину, обставини, які його характеризують, а також обставини, які характеризують особистість винного і свідчать про те, що в наявності вся сукупність необхідних підстав та умов для звільнення особи від кримінальної відповідальності; по-третє, на відміну від звільнення від кримінальної відповідальності неповнолітнього із застосуванням примусових заходів виховного характеру, передбачених ст. ст. 45, 46, 48 КК України, види звільнення мають безумовний характер і не залежать від подальшої поведінки особи, з якою закон не пов’язує настання будь-яких негативних наслідків. Тільки в двох випадках, передбачених ст. ст. 47 і 97 КК України, звільнення від кримінальної відповідальності пов’язано з певними умовами: у першому випадку – із клопотанням колективу і передачею особи на поруки, у другому випадку – із застосуванням одного з видів примусових заходів виховного характеру, невиконання або ухилення від яких тягне для особи притягнення до кримінальної відповідальності за вчинений злочин; по-четверте, суд не вправі розглядати питання про застосування до неповнолітнього специфічного виду звільнення від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру у випадку вчинення неповнолітнім злочину середньої тяжкості, на відміну від загальних видів звільнення, передбачених ст. ст. 47, 48 КК України, що можуть бути застосовані при визначених у законі умовах до неповнолітнього; по-п’яте, такий специфічний вид звільнення від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру прийнятний тільки до неповнолітніх і виключає таке звільнення від кримінальної відповідальності повнолітніх осіб; по-шосте, усі питання, пов’язані з різними видами звільнення від кримінальної відповідальності у відповідності зі ст. ст. 7 – 7², 8-11 КК України, відносяться до виняткової компетенції суду, який виносить їх розгляд у судові засідання; по-сьоме, жоден з перерахованих загальних і специфічних видів звільнення від кримінальної відповідальності не може бути застосований до особи,

яка досягла одинадцятирічного віку, але до досягнення віку, з якого може наступити кримінальна відповідальність, вчинила суспільно небезпечне діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого Особливою частиною КК України, оскільки зазначена особа не є суб'єктом кримінальних правовідносин.

Крім різних видів звільнення від кримінальної відповідальності, у тому числі специфічного виду – звільнення від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру, – вказується на те, що кримінальним законом передбачений ще і специфічний вид звільнення від покарання неповнолітніх із застосуванням примусових заходів виховного характеру. Для з'ясування специфіки цього кримінально-правового заходу здійснена порівняльна характеристика з іншим видом звільнення від відбування покарання неповнолітніх з випробуванням, передбаченим ст. 104 КК України, та відзначені наявні подібності і розбіжності.

У третьому розділі “**Види і перспективи розвитку примусових заходів виховного характеру**” дається загальна характеристика видам примусових заходів виховного характеру, досліджуються проблеми у застосуванні примусових заходів виховного характеру до неповнолітнього, вказується на перспективи їхнього розвитку, вносяться пропозиції щодо змін ряду статей КК і КПК України.

У підрозділі 3.1. “**Види примусових заходів виховного характеру, практика їх застосування**” вказується на те, що основними ознаками системи примусових заходів виховного характеру є: сукупність видів примусових заходів виховного характеру, які зазначені в кримінальному законі у певному порядку; перелік видів примусових заходів виховного характеру є обов'язковим для суду і є вичерпним. Система примусових заходів виховного характеру є правовою основою, на якій здійснюється застосування до неповнолітнього у зв'язку із звільненням від кримінальної відповідальності та покарання, того чи іншого виду примусових заходів виховного характеру.

Вид примусових заходів виховного характеру, тривалість його застосування при строковому характері і зміст обмежень обираються судом на підставі сукупності встановлених фактичних обставин справи та особистості неповнолітнього, з урахуванням характеру і ступеня тяжкості вчиненого діяння, пом'якшуючих і обтяжуючих обставин, відповідно до переліку, передбаченого ч. 2 ст. 105 КК України. До неповнолітнього може бути застосовано декілька видів примусових заходів виховного характеру, перерахованих у ч. 2 ст. 105 КК України. Тривалість частини видів примусових заходів виховного характеру, що носять терміновий характер, встановлюється судом, який їх призначає.

Проаналізувавши кожний вид примусових заходів виховного характеру, зазначимо, що усі види примусових заходів виховного характеру і методи їхньої реалізації містять у собі багато загальних ознак, що свідчить про їхню велику практичну ефективність.

У підрозділі 3.2. *“Проблеми і перспективи розвитку примусових заходів виховного характеру”* зроблено порівняльний аналіз норм, які містять умови, підстави і порядок застосування до неповнолітніх примусових заходів виховного характеру в КК Російської Федерації, з метою визначення перспектив розвитку примусових заходів виховного характеру в українському кримінальному законодавстві.

Крім цього, аналізуючи окремі норми КК України, які визначають межі кримінальної відповідальності неповнолітніх, пропонується внести доповнення до КК, вказавши, що:

Поняття “неповнолітній”, застосоване в кримінальному законі і розглянуте як суб’єкт злочину, означає особу у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років, яка підлягає кримінальній відповідальності за умови фактичного досягнення нею нормативного рівня розумового розвитку, який повинен відповідати цьому віку.

Поняття “малолітній”, розглянуте у кримінальному і кримінально-процесуальному законі, означає особу у віці від одинадцяти до чотирнадцяти років.

Вказується також на проблематичний виклад у ч.2 ст. 97 КК України підстав для застосування примусових заходів виховного характеру до осіб, які до досягнення віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, вчинили суспільно небезпечні діяння, передбачені Особливою частиною КК України. У цьому випадку мова йде про застосування норми кримінального закону до осіб, які не є суб’єктами злочинів. Вивчивши цю проблему в повному обсязі, вважаємо за необхідне вирішити її у подальшому порядку шляхом внесення відповідних змін до чинного КК України, які полягають у зазначенні в окремо викладеній нормі КК України підстав та умов застосування судом примусових заходів виховного характеру до таких осіб на підставі вичерпного переліку видів примусових заходів виховного характеру як форми соціального захисту, виходячи з фізичного, біологічного і психологічного рівня розвитку неповнолітнього. Це, насамперед, стосується таких видів примусових заходів виховного характеру, як: застереження; обмеження дозвілля і встановлення особливих вимог до поведінки неповнолітнього; передача неповнолітнього під нагляд батьків чи осіб, які їх замінюють, чи під нагляд педагогічного колективу за його згодою; направлення неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи для дітей і підлітків до його виправлення, але на строк, що не перевищує трьох років.

При проведенні дослідження встановлене також неправильне розташування й угруповання законодавцем правових норм в структурі КК України. Обґрунтовується, що більш доцільним був би виклад цього специфічного виду звільнення від кримінальної відповідальності (ст. 97 КК України) у єдиній нормі, яка цілком регулювала б тільки підстави та

умови застосування примусових заходів виховного характеру у зв'язку із звільненням від кримінальної відповідальності неповнолітніх, які досягли віку кримінальної відповідальності. Вказується і на необхідність виділення у самостійну норму поняття, підстави й умови звільнення неповнолітніх від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру. Оскільки застосування до неповнолітніх примусових заходів виховного характеру з підстав, закріплених у законі, надалі одержить широкий практичний розвиток, вважаємо за необхідне виділити цей специфічний вид заходів кримінально-правового примусу в окрему норму КК України.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення і нормативний аналіз наукової проблеми примусових заходів виховного характеру, запропоновані заходи для її практичного вирішення. Зокрема, досліджена правова природа примусових заходів виховного характеру, де встановлено, що вони є заходами кримінально-правового примусу, які виступають у ряді випадків як самостійна форма реалізації кримінальної відповідальності неповнолітніх або як захід соціального захисту суспільства від протиправних посягань малолітніх. Стверджується, що примусові заходи виховного характеру є самостійним інститутом у кримінальному праві і у випадку їх застосування як заходу кримінально-правового примусу при звільненні неповнолітнього, який досяг віку кримінальної відповідальності, від покарання, є специфічною формою реалізації кримінальної відповідальності. Юридичний зміст примусових заходів виховного характеру як заходів кримінально-правового примусу, виражається в тому, що вони персоніфіковані, в обов'язковому порядку оформлюються спеціальними актами застосування норм права і застосовуються в суворій відповідності до закону, маючи під собою обов'язкову правову основу. Основними ознаками системи примусових заходів виховного характеру є сукупність видів примусових заходів виховного характеру, які зазначені в кримінальному законі. В процесі проведення порівняльного ретроспективного аналізу кримінально-правових норм, встановлені особливості звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності та покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру на відмінність від застосування до неповнолітніх загальних видів звільнення від кримінальної відповідальності та покарання. Викладено загальнотеоретичні результати, одержані в дисертації, а також сформульовані положення щодо вдосконалення чинного кримінального законодавства, що регулює застосування примусових заходів виховного характеру у зв'язку із звільненням неповнолітніх від кримінальної відповідальності та покарання, де б вказувалося на застосування цих заходів тільки до осіб, які досягли віку кримінальної відповідальності. Зокрема,

пропонується закріпити в кримінальному законі поняття “малолітній”, “неповнолітній”, “примусові заходи виховного характеру”. Водночас, ст. 97 КК України викласти в такій редакції:

“Стаття 97. Звільнення від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру

Неповнолітнього, який вперше вчинив злочин невеликої або середньої тяжкості, може бути звільнено від кримінальної відповідальності, якщо його виправлення можливе без застосування покарання. У цих випадках суд застосовує до неповнолітнього примусові заходи виховного характеру, передбачені статтею 97¹ цього Кодексу.

У разі ухилення неповнолітнього, який вчинив злочин, від застосування до нього примусових заходів виховного характеру ці заходи за поданням спеціалізованого державного органу скасовуються судом і матеріали направляються для притягнення неповнолітнього до кримінальної відповідальності.”

Акцентується увага на необхідності відокремлення у самостійну норму підстав і умов звільнення неповнолітніх від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру, яку пропонується викласти у ст. 105 КК України без зазначення видів і строків застосування примусових заходів виховного характеру, які вказуються в ч. ч. 2-4 ст. 105 чинного КК України. Також вважаємо за необхідне доповнити КПК України нормою, яка б передбачала, що застосування ч.1 ст. 105 КК України здійснюється при постановленні судом обвинувального вироку, яким особа звільняється від покарання внаслідок застосування до неї примусових заходів виховного характеру. Внесення вказаних доповнень необхідно, оскільки чинне кримінально-процесуальне законодавство не передбачає винесення судом обвинувального вироку у разі застосування примусових заходів виховного характеру.

Крім цього, вважаємо за необхідне виділити в окрему статтю 97¹ КК України примусові заходи виховного характеру як самостійний кримінально-правовий інститут, де в частині першій вказати, що: “Примусовими заходами виховного характеру є заходи державного примусу, що застосовуються до неповнолітнього, який вчинив злочин, у випадку його звільнення від кримінальної відповідальності та покарання в порядку, передбаченому статтями 97 або 105 цього Кодексу з метою його виправлення без застосування покарання, а також попередження вчинення ним нових суспільно небезпечних діянь.”

У ч. ч. 2-4 ст. 97¹ КК, запропонованої для внесення до чинного КК України, викладено перелік видів примусових заходів виховного характеру, які відповідає чинному переліку видів примусових заходів, окрім передачі під нагляд трудовому колективу або окремим громадянам, а також вказуються строки їх застосування і можливість призначення неповнолітньому педагога-

вихователя. Також вважаємо за необхідне внести зміни і до КПК України з метою усунення суперечностей між чинною ч.3 ст. 105 КК України (запропонованою ч.3 ст.97¹ КК) і ч.1 ст.447 КПК України та п.3 ч.1 ст. 448 КПК України щодо можливості застосування до неповнолітніх декількох видів примусових заходів виховного характеру.

Обґрунтовано та запропоновано доповнити КК України статтею стосовно застосування примусових заходів виховного характеру як заходів соціального захисту суспільства від протиправних посягань до осіб, які не досягли віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, а саме:

“Стаття 97². Застосування примусових заходів виховного характеру до осіб, які не досягли віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність

Примусові заходи виховного характеру як заходи соціального захисту суспільства від протиправного посягання можуть бути застосовані судом до особи, яка у віці від одинадцяти років, але до досягнення віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, вчинила суспільно небезпечне діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого Особливою частиною цього Кодексу, незалежно від ступеня його тяжкості.

У цьому разі до особи у віці від одинадцяти років до досягнення віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, суд застосовує примусові заходи виховного характеру, передбачені пунктами 1-3, 5 частини другої статті 97¹ цього Кодексу”.

Запропоновані зміни та доповнення до КК України змогли б усунути протиріччя, які виникають при застосуванні кримінального і кримінально-процесуального закону до неповнолітніх.

Список опублікованих автором праць за темою дисертації

1. Ямкова О. О. Заходи по боротьбі з неповнолітньою злочинністю на Миколаївщині в перші роки Радянської влади (1920-1924) // Актуальні проблеми історії та культури України: Зб. наук. праць. – Миколаїв: Тетра, 2000. – Част. 2 – С. 236-241.
2. Ямковая О. А. Некоторые особенности осуществления правосудия по делам несовершеннолетних // Актуальні проблеми політики: Зб. наук. праць. – Вип. 10-11. – Одеса: Юрид. літ., 2001. – С. 227-229.
3. Ямкова О. О. Застосування примусових заходів виховного характеру до неповнолітніх // Актуальні проблеми держави і права: Зб. наук. праць. – Вип. 15. – Одеса: Юрид. літ., 2002. – С. 85-92.
4. Ямкова О. О. Завдання та роль примусових заходів виховного характеру в правовому вихованні неповнолітніх // Актуальні проблеми держави і права: Зб. наук. праць – Вип. 16. – Одеса: Юрид. літ., 2002. – С. 703-709.

АНОТАЦІЯ

Ямкова О. О. Примусові заходи виховного характеру: правова природа і види. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.08 – кримінальне право і кримінологія; кримінально-виконавче право. – Одеська національна юридична академія, Одеса, 2003.

Дисертація присвячена дослідженню актуальних питань становлення і розвитку інституту примусових заходів виховного характеру, застосовуваних до неповнолітніх, його цілям і задачам, визначенню поняття примусових заходів виховного характеру, їхній правовій природі і видам. Розглядаються питання звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності та покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру, застосування примусових заходів виховного характеру як заходів соціального захисту суспільства від суспільно небезпечних посягань до осіб у віці з одинадцяти років, але до досягнення віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність. Аналізуються норми КК України, що передбачають застосування до неповнолітніх примусових заходів виховного характеру і пропонуються шляхи удосконалювання чинного кримінального законодавства шляхом внесення відповідних змін і доповнень.

Ключові слова: малолітній, неповнолітній, вік кримінальної відповідальності, права неповнолітніх, інститут примусових заходів виховного характеру, правова природа примусових заходів виховного характеру, види примусових заходів виховного характеру.

АННОТАЦИЯ

Ямкова О. А. Принудительные меры воспитательного характера: правовая природа и виды. – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.08 – уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право. – Одесская национальная юридическая академия, Одесса, 2003.

Диссертация посвящена исследованию актуальных вопросов становления и развития института принудительных мер воспитательного характера, применяемых к несовершеннолетним, его целям и задачам. Впервые в Украине после принятия действующего УК Украины проведено комплексное исследование правовой природы принудительных мер воспитательного характера и проблем их применения в связи с освобождением несовершеннолетних от уголовной ответственности и наказания. Определено, что целью принудительных мер воспитательного характера, применяемых к

несовершеннолетним, является: пресечение преступной деятельности подростков и включение их в положительную социальную деятельность, в том числе и путем устранения причин и условий, формирующих противоправное поведение; исправление несовершеннолетних с помощью принудительных мер воспитательного характера, а также предупреждение совершения новых преступлений со стороны подростков и иных лиц. Обращается внимание на то, что достижение воспитательной и исправительной цели при применении принудительных мер воспитательного характера должно основываться только на системе методов, целенаправленно применяемых к несовершеннолетним.

В работе сформулировано понятие принудительных мер воспитательного характера. Указывается, что принудительные меры воспитательного характера - это меры государственного принуждения, которые применяются судом в постановлении, определении либо приговоре к несовершеннолетнему лицу за совершение преступления небольшой либо средней тяжести, на основаниях и условиях, указанных в уголовном законе, независимо от желания виновного, и в случае его освобождения от уголовной ответственности и наказания. Определяется специфика применения принудительных мер воспитательного характера к несовершеннолетним, исходя из возраста уголовной ответственности, физиологического, биологического и психологического развития подростков, уровня осознания ими противоправности посягательств на охраняемые уголовным законом правоотношения. Рассматриваются основания и условия применения судом принудительных мер воспитательного характера, определенные законодателем в ст. 97 УК Украины и ч. 1 ст. 105 УК Украины. Указывается на то, что реализация принудительных мер воспитательного характера, применяемых к несовершеннолетним – это должное реагирование на совершенное преступление и применение к виновному несовершеннолетнему лицу, предусмотренных уголовным законом мер принуждения, то есть правоприменительные действия компетентных органов по отношению к виновному в преступлении. Принудительные меры воспитательного характера как меры реагирования и принуждения связаны, прежде всего, с институтами освобождения от уголовной ответственности и наказания. Определяется правовая природа принудительных мер воспитательного характера. Указывается, что принудительные меры воспитательного характера являются мерами уголовно-правового принуждения, что правовое регулирование их применения осуществляется уголовным законодательством, и что применение принудительных мер воспитательного характера при освобождении несовершеннолетнего лица от уголовной ответственности и наказания не надо смешивать с применением воспитательных мер к лицам, не достигшим возраста, с которого может наступать уголовная ответственность (с одиннадцати лет). Во втором случае

уголовная ответственность не наступает, так как отсутствует ее субъект, а значит, не должно быть и освобождения от нее с применением мер, заменяющих уголовное наказание, поскольку речь идет о специальном виде воздействия. Этим видом воздействия являются принудительные меры воспитательного характера, которые в случае их применения судом в постановлении либо определении к лицам, которые достигли одиннадцати лет, но до достижения возраста, с которого может наступать уголовная ответственность, совершили общественно опасные деяния, подпадающие под признаки деяний, предусмотренных Особенной частью УК Украины, независимо от желания последних, реализуются в форме социальной защиты общества от противоправных посягательств малолетних лиц. Но в обоих случаях, меры воспитательного характера применяются принудительно.

В работе дается сравнительная характеристика применения к несовершеннолетним общих видов освобождения от уголовной ответственности или наказания со специальным видом освобождения от уголовной ответственности или наказания несовершеннолетних. Отдельный раздел работы посвящен определению понятия видов принудительных мер воспитательного характера, их характеристике, практике применения. Указывается, что система принудительных мер воспитательного характера является правовой основой, на которой осуществляется применение к несовершеннолетнему в связи с освобождением от уголовной ответственности или наказания, того или иного вида принудительных мер воспитательного характера. Анализируются нормы УК Украины, предусматривающие применение к несовершеннолетним принудительных мер воспитательного характера и предлагаются пути совершенствования действующего уголовного законодательства путем внесения соответствующих изменений и дополнений.

Ключевые слова: малолетний, несовершеннолетний, возраст уголовной ответственности, права несовершеннолетних, институт принудительных мер воспитательного характера, правовая природа принудительных мер воспитательного характера, виды принудительных мер воспитательного характера.

ANNOTATION

O. Yamkovaya. The compulsory measures of tutoring character: a juridical nature and kinds. – Manuscript.

Dissertation on Candidate Degree in Science of Law by the specialty 12.00.08 – Criminal law and Criminology; Criminal – correctional Law. Odessa National Law Academy, Odessa, 2003.

Dissertation examines actual problems of formation and development an

institute of compulsory measures of tutoring character, implemented to the under ages, his purposes and problems, a definition of idea of compulsory measures of tutoring character, their juridical nature and kinds.

Dissertation deals with questions about a liberation the under ages from a criminal responsibility or the punishments with application the compulsory measures of tutoring character, the application of the compulsory measures of tutoring character as the measures of social protection of society from society –dangerous encroachments to the people in age from eleven years old and to the age in which may be come a criminal responsibility. The standards of Criminal Code of Ukraine are analyzed, foreseeing the application by the under ages of the compulsory measures of tutoring character and the ways of perfection the criminal law currently in force by way to introduce the corresponding changes are suggested.

Key words: an under age , a tender age, the age of criminal responsibility, the rights of the under ages, the institute of the compulsory measures of tutoring character, a juridical nature of the compulsory measures of tutoring character, the kinds of the compulsory measures of tutoring character.